Його творчість була передусім з підстав духовно-всесвітніх. Але особлива снага патетична часто приходила з українських джерел; від духу лицарства: з козаччини.

Від бароккової доби в ритміку мови, незмінно домірювались кроки дисциплінованої могутности: для всього зображуваного.

Він відновив ніби "магічність" поезії в праосновних нерегулярних виглядах, кладучи в рамки повістярства. Чарівницька дія опису і вираження — в його прозі не нижча, ніж в тоні Шекспірового віршу. Радість, що її приймаємо від найвищого в мистецтві: з "Тараса Бульби", "Мертвих душ", "Вія" ."Страшної помсти" чи петербурзьких новель, співмірна з тією самою — від Гомера і Данте. Але в чомусь вічно таємному, з жизности вселюдської і закономірности якогось найглибшого відбування в сфері серця, — Гоголь проникливіший: тут був тайнозорець для багатства первопоезії, що зродилася в молитвах найстарішого часу, заклинаннях і ворожбі, плачах над померлими і весільній мові. Звідти мав він споконвічні способи вислову; серцебиття стилю: його ритм — епічного і ліричного складу, в чергованості.

Гоголь — гофмаршал красної мови, і йому потрібні, хоч що хоч, високі обряди, нехай і в найпростішому паду.

Образи, картинні повідання часом поступають з величною врочистістю: ходою процесій, зодягнутих празниковими барвами.

Ми зробили б похибку, вбачаючи в мовно-формному ритуалі Гоголевого духовидіннв якусь похилість кладовищенства. Бо, зовсім навпаки, він стояв перед колосальним всеімперським кладовищем людських почувань, погублених бездушною машиною в канцеляризмі держави, — духи мертвости з ветхими приставщйнами царювали в ній.

Височіла моторошна всевлада могильного вихідства. Тоді він, Гоголь, птахоподібний самітник — верховний жрець при храмині прози, повній заклять проти отрути чорних духів і повній символічних малюнків: як розвивається духовне світло, аж до пророчого екстазу! — він там, зберігаючи зовнішній спокій свій і смуток, відправляє ритуал; відживлює побиті бростки, приводячи до небесного розквіту; бальзамує дивезні потужності, що допіру переставилися, і виготовляє їм золоті маски для надгроб'я.

Гоголь — воїн за життя душі, проти вселенського "Вія" мертвости.

В цьому звитязтві він був пізнавець правд: живих визначальних правд, на дорозі до них жодні інші міркування не мають ваги, і ніщо не може взначитися надто великою ціною за їх здобуття. Якщо ж помилявся в імперських переконаннях, то не через чари "користей" — зовсім ні; бо його надчасна імперськість, проти тодішньої, була подібна до ґібеллінізму Данте, як мрії про торжество взірцевої монархії.

Можна винуватити: концептивно-державні обриси Гоголь вибрав невдало, чорнотою знеславлені, стояли в його сучасності — імперській темниці. Але мистецький цвіт, який при тому розкрився, не стане ніколи гірший: чудесности не втратить. Сам Гоголь тисячократно сильніше, ніж крайні супротивники чи оспорювачі його, критики тієї імперії! — поперіщив її своїми перунами від тім'я до п'ят. Пішла з-під Гоголевої кари вже із довічним тавром ганьби на лобі і ніщо після того врятувати її славу не могло.

Були в Гоголя величні "координати" для пізнання всекосмічного і безсмертного розкриття правди в царстві Божого Духа. На тих підпорах сам висвіток, з душі його, мов слабе дерево, спинаючись, прибирав собі стійкість і розгортав розповіді в найвищій видноті.

Вся художня літургіка мови необхідна для Г оголя; бачив мову, як безпосередній дар від Всемогутнього.

Вона — осібна сила і окремий світ, звідти властивість: викликати що-завгодно обрядовою чинністю в ритмічних строях. Слова переходять по сторінках патетичних творів Гоголя — з ритмікою, трішки подібною, як було з твореними плянетами.

В світлі знайдених правд — тих, що з найвищого буття, движеться, як незміренний плавучий острів, наша тутешність: для пророчого погляду Гоголя; покликана в торжественних призначеннях, супроти демона облуди, що страшно зводить її в мертвячину, потворство, безглуздя.

Всі, в особливій виразності — найближчі течії, що острів несуть, для нього — сили духовні, в християнському значенні; як сили, визначальні.

В Гоголя відбувалося піднесення щоденного життя, з воєнним і духовним звитязтвом, мукою, красою, нісенітницями, намарою і повсюдною смішністю — чудиськовою і пошлою, чи ясно веселою в чистому моральному здоров'ї: піднесення на суд до вищих берегів. Все діється — як сприймає народ вірний. Прожиття земне або вивертається знедійсненістю і неприродною розгрою химер, або не тільки не втрачає своїх барв реальности, а ще посилює їх, та ще багатократно: від внутрішнього, чуттєвого горіння. Тоді все святе оточує душу. Все справжнє преображується в одежах чудесности, якраз — через напрямки свого щоденства.

Гоголь провадив свій корабель життьовий в невидимому для нас морі; бачив його тільки сам.

Хоч мистецтво його слова покликане переконувати і надзвичайно свідчити через події та постаті побутового дня, — все ж воно зосереджене в духовності.

Спрямовуючись до старших світів, побирає дивовижно повні багатства предметного оточення, де буяє і горить кров'ю наше пристрасне життя. Не з холодною категоризною всього відволіклого,

твореного "над" кипучими припливами конкретности, — а саме з її фарбами підступає найближче до мети свого "патосу": здебільшого просвітленого.

Невдержно прагне воно вбратися в почуттєве — в зриме, повне зеленого шуму, квітности, пахощу: а вже тоді стукає в браму невидимого — небесного, в якому залюблене.

Гоголь відчував: наша навколишність найглибшим корінням своїм і найвищим цвітом сусідує — рідниться з силою нетлінного світла світів джерельних.